

JUSTYNA KOBUS

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-4094-2743

e-mail: justyna.kobus@amu.edu.pl

WIELKOPOLSKIE SŁOWNIKI REGIONALNE OKOLIC GNIEZNA W KONTEKŚCIE POTRZEB BADAWCZYCH TEJ CZĘŚCI REGIONU¹

Potrzeby badawcze dialektologii wielkopolskiej należą do tych, które można by określić mianem nieustannie palących. Od lat bowiem Wielkopolska wymieniana jest przez dialektologów jako przykład regionu o najsłabszej dokumentacji leksykograficznej (np. Sierociuk 2021:289-305, Karaś 2011, Reichan, Woźniak 1991).

Dostępne źródła dialektalne, którymi dysponuje Pracownia Dialektologiczna UAM (dalej: PD UAM), można podzielić na trzy grupy chronologiczne: okres przedwojenny (kartoteka Adama Tomaszewskiego; dalej: AT); okres atlasowy – badania lat 70. i 80. XX wieku prowadzone do *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW), obejmuje także materiały nieopracowane w postaci map; badania współczesne – umownie eksploracje po 2000 roku (w tym etap Wielkopolskich Słowników Regionalnych – WSR).

Dorobek badawczy doc. Adama Tomaszewskiego opisał Leon Kaczmarek w 1957 roku (Kaczmarek 1957: 11-26), a dwa lata później Monika Gruchmanowa, od której dowiadujemy się, że:

[...] ówczesny kierownik Zakładu Języka Polskiego, prof. dr Stanisław Urbańczyk, zakupił w roku 1948 ocalałe materiały gwarowe po doc. Tomaszewskim. Obejmują one zapisy z 267 miejscowości z terenu Wielkopolski. Przeważająca ilość zapisów pochodzi z lat 1930-32, część z czasów okupacji z r. 1943 (Gruchmanowa 1959: 3)².

---

¹ NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą «Narodowy Program Rozwoju Humanistyki» w latach 2018-2023, nr projektu 0060/NPRH7/11/86/2018, kwota 787 831.

² Mowa tu jedynie o ocalałych materiałach; wiadomo bowiem, że A. Tomaszewski zebrał materiały z około 500 wielkopolskich miejscowości (Kaczmarek 1957: 15; Gruchmanowa 1959:3).

Zasoby poznańskiej fonoteki dialektologicznej, rozrastającej się pod kierunkiem prof. Zenona Sobierajskiego, opisał szczegółów prof. Henryk Nowak (Nowak 2001: 201-212):

Zakład Dialektologii Polskiej UAM dysponuje zatem fonograficznymi tekstami gwarowymi z 520 miejscowości z różnych regionów Polski [i zagranicy – JK] [...]. Stan liczbowy jednostek archiwalnych fonoteki gwarowej jest następujący: teksty nagrano na (naciętych dwustronnie) 122 płytach gramofonowych decelitowych (przeciętny czas nagrania 6 minut) i 794 płytach lakierowanych (9 minut nagrania) oraz na 750 szpulach taśmy magnetofonowej (zwykle 30 minut nagrania). Te foniczne archiwalia dialektologiczne, wyrażone w jednostkach czasu, dają łącznie około 520 godzin nagranej mowy ludowej (Nowak 2001: 205).

Autor artykułu informuje w nim o zasobach fonograficznych zdeponowanych w fonotece zakładowej do roku 1996, gdy kierownictwo ówczesnego Zakładu Dialektologii Polskiej objął prof. Jerzy Sierociuk, rozpoczynając nowy rozdział metodologiczny poznańskiej dialektologii.

Prężna działalność terenowa zespołu AJKLW zakończyła się zasadniczo wraz z eksploracjami atlasowymi. Przez kolejne lata wyprawy terenowe nie były organizowane, a sporadyczne nagrania były dostarczane przez pojedyncze osoby (pracownicy, studenci). Dopiero w 2. połowie lat 90. XX wieku J. Sierociuk i jego nieliczny zespół zaczęli na nowo eksplorować Wielkopolskę, zbierając materiały pod kątem leksyko-graficznym. Obecnie zasoby fonoteki wielokrotnie powiększyły liczbę godzin utrwalonego fonograficznie języka mieszkańców wsi. Należy zaznaczyć, że w ostatnich latach zbiory fonograficzne zasilane są głównie nagraniami studenckimi³ oraz nagraniami wykonywanymi w ramach projektów edukacyjnych, których pokłosiem jest cykl Wielkopolskie Słowniki Regionalne. Oznacza to, że sporo jest tu dokumentacji amatorskiej, wykonywanej przez nauczycieli i uczniów ze współpracujących szkół. Projekty edukacyjne są jednak skuteczną metodą uzyskiwania dostępu do informatorów. Zostały też docenione w postaci wsparcia finansowego w ramach konkursu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł: Dziedzictwo narodowe. Temat: *Regionalne słowniki tematyczne języka mieszkańców Wielkopolski – powiaty gnieźnieński i koniński*. W ramach zaplanowanych działań obecnie jest realizowany m.in. projekt edukacyjny we współpracy ze Szkołą Podstawową im. Obrońców KłECKA w KłECKU (pow. Gniezno), którego efektem ma być *Słownik języka mieszkańców okolic KłECKA. Praca na roli i w gospodarstwie* (WSR-K1c) – okolice Gniezna. Podobnie jak wcześniejsze słowniki z terenu powiatu gnieźnieńskiego (WSR-Czw, WSR-Gn)⁴, powstające poza konkursem grantowym, także i ten, jest odpowiedzią na skromną dokumentację dialektologiczną omawianej części Wielkopolski.

³ Nagrania dostarczają studenci uczestniczący w zajęciach prowadzonych przez pracowników PD UAM oraz członkowie Studenckiego Dialektologicznego Koła Naukowego.

⁴ Poza finansowaniem grantowym powstały także: *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie* (WSR-Pob-1), *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Przyroda* (WSR-Pob-2), *Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego* (WSR-Kol-1), *Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego* (WSR-Kol-2) oraz *W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego* (WSR-Plsz).

Przeprowadzona przeze mnie kwerenda wymienionych wyżej źródeł wykazała, że tereny dzisiejszego powiatu gnieźnieńskiego nie mają dostatecznie bogatej bazy dokumentacyjnej dla badań dialektologicznych. Najliczniejsze materiały z tego terenu pochodzą sprzed II wojny światowej – są to częściowo zachowane materiały rękopiśmienne Adama Tomaszewskiego oraz te, które zawarł on w publikowanych pracach naukowych (głównie: *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, Kraków 1930 – współcześnie miejscowość znajduje się w pow. gnieźnieńskim). Jak niewiele z tych źródeł zostało upublicznionych (nie opublikowanych, ponieważ sam fakt przekazania do pracowni Słownika gwar polskich PAN nie oznacza publikacji) niech świadczy fakt, że do krakowskiej kartoteki SGP PAN przekazanych zostało 180 fiszek wyekscerpowanych z materiałów rękopiśmiennych A. Tomaszewskiego – po 10 kartek z 18 miejscowości powiatu gnieźnieńskiego (Sierociuk 2019: 10) oraz rozpisano dane z jednej tylko monografii *Mowa ludu wielkopolskiego: charakterystyka ogólna* (Poznań 1934).

W okresie powojennym wielkopolskie materiały terenowe pozyskiwał m.in. Z. Sobierajski, który opublikował dane z 2 miejscowości znajdujących się obecnie w powiecie gnieźnieńskim – Niechanowo (*Teksty gwarowe ze środkowej Wielkopolski* (Sobierajski 1995: 105-136)) oraz Żydówko-Łubowo (*Teksty gwarowe ze wsi Żydówko-Łubowo koło Gniezna w Wielkopolsce środkowej (nagrane w roku 1977)* (Sobierajski 2004: 153-163)). Należy tu wymienić także *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW), na którego mapach z terenu dzisiejszego pow. gnieźnieńskiego uwzględniono 3 miejscowości, tj. Oborę (punkt 35 – gm. Gniezno), Ostrowite Prymasowskie (punkt 35a – obecnie gm. Witkowo) i Karczewo-Dąbrowa Kościelna (punkt 34 – obecnie gm. Kiszkowo). Punkt 35. Obora korespondował z badaniami prowadzonymi do WSR-Gn, natomiast punkty 34. i 35a dotychczas nie były eksploatowane we współczesnych badaniach (są jednak takie plany). W tym miejscu nadmienię, że na podstawie materiałów dialektologicznych powstały dwie prace magisterkie dotyczące wsi Obora (Grzelak 1984) i Skrzetuszewo (Rurek 1996) – współczesny pow. gnieźnieński, gminy odpowiednio Gniezno i Kiszkowo.

Nie licząc dokumentacji fonograficznej pozyskanej podczas projektów edukacyjnych (WSR), fonoteka Pracowni Dialektologicznej UAM (do czasu realizacji kolejnych projektów WSR) zawierała nagrania z 7 miejscowości pow. gnieźnieńskiego, które liczą ok. 7 godzin (dokładnie 6:54:41): Żydówko-Łubowo (10'37''), Bielawy (35'25''), Ostrowite Prymasowskie (47'35''), Niechanowo (49'18''), Nidom (51'16''), Wola Skorzęcka (97'21''), Krzyszczewo (101'29''), Szczytniki Duchowne (21'40'').

Spójrzmy zatem, jaką dokumentację terenową przynoszą badania języka mieszkańców miejscowości położonych w gminach zbadanych w ramach WSR.

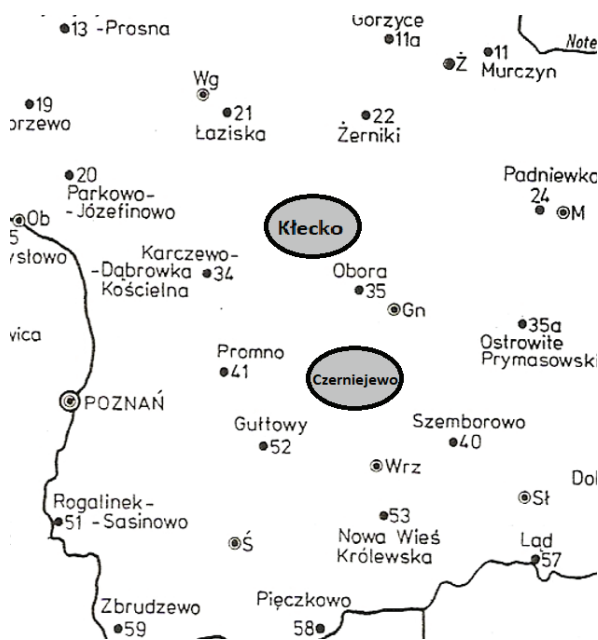
Czerniejewo

Pierwszy projekt edukacyjny w ramach WSR został przeprowadzony w gm. Czerniejewo, we współpracy z Gimnazjum im. Onufrego Kopczyńskiego w Czerniejewie⁵. Ponieważ były to działania pilotażowe, trwały stosunkowo krótko, obejmując zaled-

⁵ Działania pod hasłem: *Ocalić od zapomnienia – badamy język mieszkańców wsi gminy Czerniejewo* zaowocowały WSR-Czw liczącym 1114 haseł; badania dostarczyły ok. 9 godzin nagrań, co dało ok. 155

wie jeden rok szkolny 2015/16. Słownik w ramach WSR został opublikowany dopiero w 2018 roku (WSR-Czw).

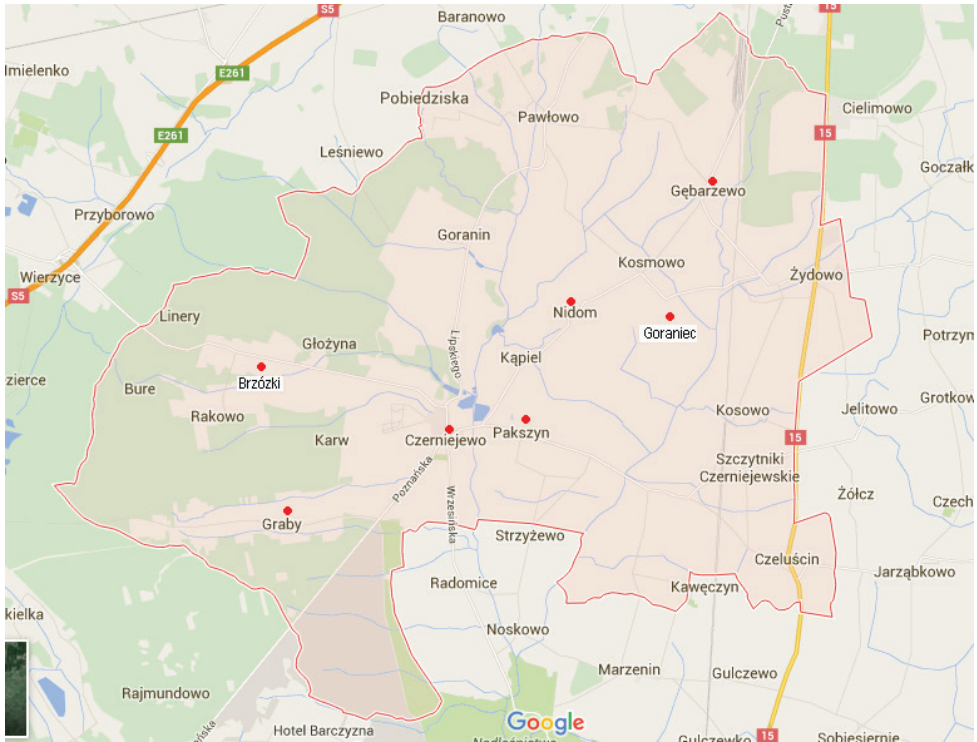
Okolice Czarniejewa, do momentu realizacji projektu, miały dość mizerną dokumentację językową. Wprawdzie dysponujemy materiałami A. Tomaszewskiego w liczbie 131 rekordów skomputeryzowanej kartoteki badacza, ale w okresie późniejszym tereny te nie były przedmiotem szczególnego zainteresowania dialektologów. Wystarczy spojrzeć na siatkę punktów badawczych AJKLW, z której wynika, że najbliższą położoną zbadaną w latach 70. i 80. miejscowością była Obora (punkt 35) położona 17 km na północ od Czarniejewa. Na mapie atlasowej wyraźnie widać, że tereny wokół Czarniejewa są po prostu puste (podobnie rzecz ma się z gm. Kłecko, o czym dalej) – zob. Mapa 1. W fonotece znalazłam tylko jedno nagranie z miejscowości Nidom w gm. Czarniejewo, wykonane w 1998 roku przez studentkę w ramach zajęć dialektologicznych prof. J. Sierociuka; nagranie trwa 51'16”.

Mapa 1. Fragment mapy pomocniczej nr 12 AJKLW z naniesionymi poglądowo obszarami gm. Kłecko i gm. Czarniejewo

Dzięki krótkiemu, i traktowanemu raczej jako eksperyment naukowy, projektowi badawczemu wzbogaciliśmy fonotekę o ok. 9 godzin rozmów na tematy związane z pracą na roli i w gospodarstwie (dokładnie 8:47:13) pozyskanych w 7 miejscowościach. Z racji tego, że materiały z gminy Czarniejewo dotyczące wskazanego pola tematycznego są – z punktu widzenia dialektologa – niewystarczające, postanowiłam zbadać ten temat jeszcze raz w gm. Kłecko (o czym w dalszej części artykułu).

stron transkrypcji oraz ponad 200 fotografii o charakterze etnograficznym i związanych z poszczególnymi etapami realizacji projektu edukacyjnego.

Mapa 2. Siatka punktów badawczych do WSR-Czw

Gniezno

Dzisiejsza gmina Gniezno jest również dialektologicznie słabo udokumentowana. Z terenów skupionych współcześnie wokół pierwszej stolicy Polski nie mamy poświadczeń z kartoteki A. Tomaszewskiego (poza 201 rekordami z samego miasta). Łopienno oddalone jest od Gniezna o 23 km i znajduje się obecnie w gminie Mieleszyn.

Wśród materiałów z 2. połowy XX wieku wskazać należy punkt atlasowy 35. Obora, leżący 5 km na północ od Gniezna. Warto też nadmienić, że w latach 80. materiały do pracy magisterskiej w miejscowości Obora zbierała Eliza Grzelakowa (Grzelak 1984), która opracowała nazwy związane z budową wozu drewnianego. Fonoteka dysponuje nagraniami wykonanymi po 2000 roku z 3 miejscowości (Szczytniki Duchowne, Krzyszczewo, Wola Skorzęcka), dającymi w sumie niecałe 4 godziny (dokładnie 3:40:30) dokumentacji językowej na tematy związane z pracą na roli i w gospodarstwie.

Potrzeba zwiększenia zasobu źródłowego tej części Wielkopolski wydała się więc bardzo istotną, toteż WSR z okolic Gniezna przyczynił się do wzbogacenia fonoteki o kolejnych ok. 20 godzin nagranych materiałów źródłowych (dokładnie 19:31:46) dotyczących kultury duchowej (święta, wierzenia, przesady), zebranych w 10 miejscowościach (Modliszewo, Modliszewko, Strzyżewo Kościelne, Goślinowo, Łabiszynek,

Szczytniki Duchowne, Lubochnia, Wola Skorzęcka, Mnichowo, Gniezno). W projekcie wzięły udział trzy szkoły podstawowe – z Modliszewka, Szczytnik Duchownych i Goślinowa⁶.

Mapa 3. Siatka punktów badawczych do WSR-Gn

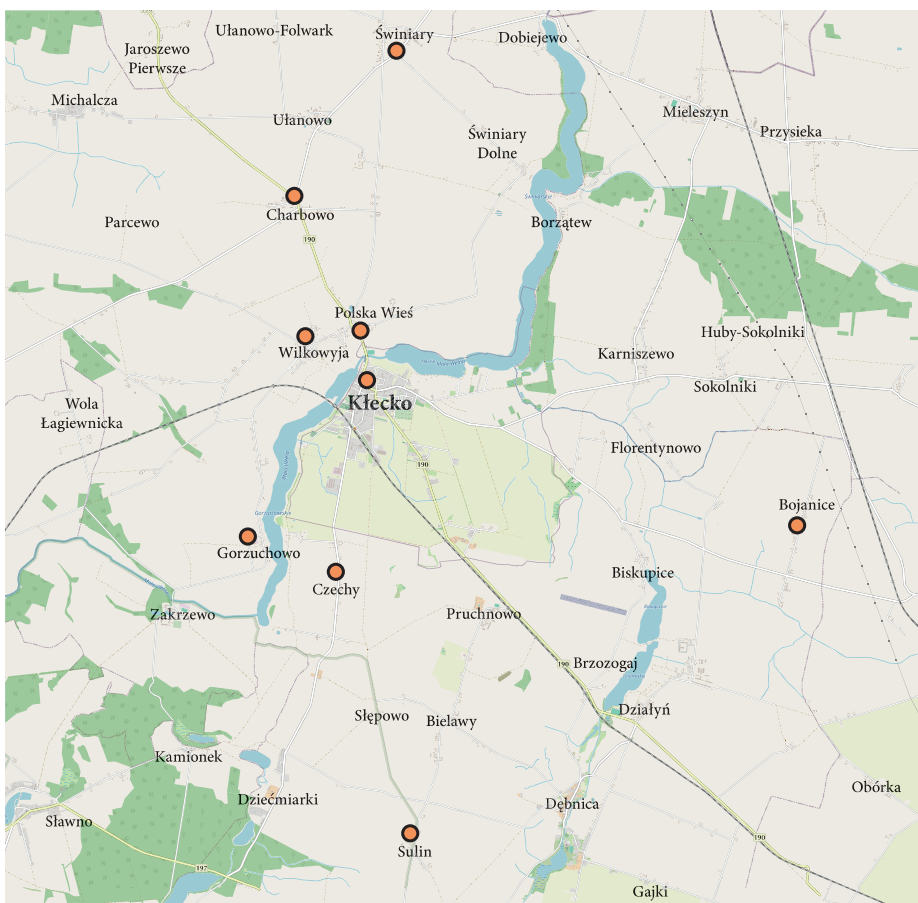
Klecko

Okolice Kłecka są terenem badań kończącego się obecnie projektu edukacyjnego. Warto wspomnieć, że A. Tomaszewski zbadał dwie miejscowości z terenu dzisiejszej gminy Kłecko, mianowicie Dębnicę (miejscowości tej dotyczy 369 rekordów skomputeryzowanej kartoteki badacza) i Kamieniec (178 rekordów). Choć wartość dokumentacji przedwojennej jest niezaprzeczalnie bezcenna, to dwa punkty badawcze nie mogą zaspokoić potrzeb współczesnych badaczy języka tej części regionu.

⁶ Edukacyjny projekt kulturowo-językowy zatytułowany *Święta, wierzenia i przesady – badamy język i tradycje mieszkańców wsi w gminie Gniezno* dostarczył nie tylko wiele godzin nagrań, ale i ponad 300 stron transkrypcji, ponad 480 zdjęć związanych z tematem badań oraz słownik WSR-Gn liczący 860 haseł.

Materiały późniejsze okolic Kłecka są jeszcze uboższe. W AJKLW właściwie nie ma punktu położonego w bezpośredniej bliskości Kłecka – najbliższym jest punkt 35. Obora, znajdujący się 12 km na południe od Kłecka w stronę Gniezna. Ponadto, w fonotece PD UAM znajdują się zaledwie dwa nagrania z terenu gm. Kłecko, tj. Bielawy (nagranie studenckie z 1998 roku, trwające 35'25") oraz Czechy (nagranie z 2020 roku, trwające 1:51:52), które łącznie liczą niecałe 2,5 godziny.

Aktualnie realizowany projekt badawczy okolic Kłecka wzbogacił zasoby fonoteki o ponad 24 godziny nagrań (dokładnie na dziś: 24:38:12) z 9 miejscowości (Kłecko, Biskupice, Bojanice, Charbowo, Czechy, Gorzuchowo, Polska Wieś, Wilkowyja, Świniary). Zaznaczyć należy, że choć etap zbierania materiałów w projekcie został zakończony, to teren ten nadal pozostaje w kręgu badawczych zainteresowań w ramach zwykłej działalności PD UAM⁷.

Mapa 4. Siatka punktów badawczych dotychczas zbadanych do WSR-Kłc

⁷ WSR-Kłc ukaże się w 2024 roku. Nie wiadomo jeszcze ile finalnie będzie liczył haseł, ale już można mówić o ogromnym zasobie źródłowym, na który składają się transkrypcje (ok. 570 stron) i fotografie (ponad 600 sztuk).

W powiecie gnieźnieńskim dotychczas zrealizowano badania terenowe do 2 opublikowanych WSR oraz zakończono badania do trzeciego słownika, który ma się ukazać pod koniec 2023 roku. Dotychczas działania te wzbogaciły zbiory archiwum fonograficznego o nagrania z 26 miejscowości, liczące prawie 53 godziny, które stanowią blisko 90% zasobów fonoteki z tego rejonu Wielkopolski.

Jak wskazują przytoczone dane, dokumentacja dialektologiczna w powiecie gnieźnieńskim nadal nie jest zadowalająca. Okolice dzisiejszych miast gminnych były dotychczas słabo eksplorowane, a obecnie prowadzone projekty dotyczą ograniczonego tematem słownictwa. W tym kontekście pozyskane w przeszłości źródła są niezwykle cenne, ale niewystarczające do bardziej szczegółowych analiz, zwłaszcza dotyczących przemian systemu językowego.

W opisie języka mieszkańców Kłecka czy Czerniejewa trzeba szukać punktu odniesienia w źródłach pozyskanych w miejscach oddalonych min. 12 km (w przypadku Kłecka) i 20 km (w przypadku Czerniejewa), co może nie wydaje się tak bardzo odległe, lecz na terenie graniczącym z Kujawami i poddialektem północnowielkopolskim (według Z. Zagórskiego, granica pomiędzy środkową i północną Wielkopolską przebiega tuż nad Gnieznem – dziś w dzielnicach tego miasta (Zagórski 1967)), może mieć istotne znaczenie.

Zarysowany tu stan rzeczy sprawia, że niezwyklej wagi nabierają współczesne eksploracje dialektologiczne obszarów gmin powiatu gnieźnieńskiego. Problemem współczesnych dialektologów jest – tylko i aż – niedobór wykwalifikowanych specjalistów do prowadzenia regularnych badań terenowych.

Bibliografia

Źródła

- AJKLW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I-VI, red. Z. Sobierajski, J. Burszta, Wrocław [i in.] 1979-1991; t. VII-XI, red. Z. Sobierajski, Wrocław [i in.], Poznań 1992-2005.
- SGP PAN-16 – *Słownik gwar polskich*, z. 16, red. J. Okoniowa, Kraków 2001.
- SGP PAN-9 – *Słownik gwar polskich. Źródła*, z. 9, red. M. Karaś, Wrocław 1997.
- WSR-Czw – *Słownik języka mieszkańców okolic Czerniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Kobus, M. Stępień, Poznań 2018.
- WSR-Gn – *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady*, red. J. Kobus, T. Gniazdowski, Poznań 2018.
- WSR-Kłc – *Słownik języka mieszkańców okolic Kłecka. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Kobus, K. Wilkosz (w druku).
- WSR-Kol-1 – *Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, red. B. Osowski, Poznań 2018.
- WSR-Kol-2 – *Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, red. B. Osowski, Poznań 2018.
- WSR-Plsz – *W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego*, red. B. Osowski, Poznań 2019.

- WSR-Pob-1 – *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Kobus, A. Migdałek, Poznań 2021.
- WSR-Pob-2 – *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Przyroda*, red. J. Kobus, A. Migdałek, Poznań 2023.

Literatura

- Grzelak E., 1984, *Integracja językowa we wsi Obora. Nazwy części wozu drewnianego*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Zygmunta Zagórskiego, Poznań.
- Gruchmanowa M., 1959, *Wielkopolskie materiały gwarowe zebrane przez Adama Tomaszewskiego*, „Zeszyty Naukowe UAM. Filologia 3”, nr 23, s. 3-10.
- Kaczmarek L., 1957, *Adam Tomaszewski*, Biuletyn Fonograficzny”, t. 2, s. 11-26.
- Karaś H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Nowak H., 2001, *Od Archiwum Fonograficznego do Zakładu Dialektologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, w: *Gwary dziś*. 1. *Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 201-212.
- Reichan J., Woźniak K., 2001, *Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej*, w: *Gwary Dziś*. 1. *Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 33-42.
- Rurek A., 2006, *Słownictwo mieszkańców Skrzetuszewa w powiecie gnieźnieńskim*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Henryka Nowaka, Poznań.
- Sierociuk J., 2021, *Wielkopolskie Słowniki Regionalne – założenia leksykograficzne serii*, „Gwary Dziś”, vol. 14, s. 289-305.
- Sierociuk J., 2019, *Gwara – nasz język, nasze dziedzictwo*, „Przegląd Wielkopolski”, nr 3 (125), s. 4-12.
- Sobierajski Z., 1995, *Teksty gwarowe ze środkowej Wielkopolski*, Poznań.
- Sobierajski Z., 2004, *Teksty gwarowe ze wsi Żydówko–Łubowo koło Gniezna w Wielkopolsce środkowej (nagrane w roku 1977)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” XI (XXXI), Poznań, s. 153-163.
- Tomaszewski A., 1930, *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, Kraków.
- Zagórski Z., 1967, *Gwary północnej Wielkopolski*, Poznań.

JJUSTYNA KOBUS

Wielkopolska Regional Dictionaries of the Gniezno area in the context of the research needs of this part of the region

Abstract

The article presents the state of dialectological documentation for the area of today's Gniezno County. The author statistically summarized Adam Tomaszewski's pre-war materials, providing the number of index cards, and listed the research points and hours of recordings for the *Atlas of the language and folk culture of Wielkopolska*. Then the author cited statistics for contemporary materials, interpreted as field explorations after 2000, deposited in the audio library of the Dialectology Laboratory of Adam Mickiewicz University in Poznań. Explorations related to the development of dictionaries as part of the Wielkopolska Regional Dictionary series have been distinguished, which extend the source database many times in relation to its existing content. This situation proves the need to conduct field research, e.g. using the educational project method.

Keywords: dialect, lexicography, field research, Wielkopolska.